

לזיהוי חזרת ותמכה למצוות מרור

המאמר מנסה להתחקות אחרי גלגולי הטעויות בזיהוי מינים אלה, שהם לעתים מקבילים לגלגולי בני-ישראל בגולת אירופה, מן המערב מזרחה. לפני המפרשים והפוסקים הראשונים עמד הזיהוי חזרת-חסה, שנקבע במפרש בשני התלמודים וידעו את זיהויה של החסה עם *Lactuca* היא לייטוג'יא אצל רש"י (*leituge*). ואכן בני מערב אירופה קיימו מצוות מרור בחסה-חזרת. זיהוי זה הוא מעל כל ספק והארכנו בהוכחות לגבי זיהוי זה. ברם משנדדו בני המערב, שחורפיו מתונים יחסית, למזרח אירופה, במיוחד לפולין ולרוסיה, שמפאת הקור והשלגים לא ניתן היה להשיג חסה בליל הסדר, חיפשו צמח אחר מחמשת מיני המרור, שיוצאים בהם ידי חובת מצוות מרור.

זהותם של אלה אינה חד-משמעית. במיוחד כך המצב לגבי זיהוי תמכה שרבו החצעות לזיהויה (ומחבר המאמר מציע זיהוי משלו). בגולה קרה זו התחילו במאה ה-14 לאמץ את השם 'תמכה' לשורש של הירק המצוי בפסח באירופה, הוא ה'כריין' או 'ימרט' (*Armoracia*), שאינו מר אלא חריף; אך זה מה שהיה להם. ה'כריין' כבש את שולחן ליל הפסח במהלך הדורות, עד כדי-כך שגם במקומות שניתן לחשיג חסה בליל הסדר, המשיכו בלקיחת כריין כמרור. ויותר מזה: בארץ-ישראל יש ימן המדקדקים במצוות מרור' שלא רק דחו את החסה משולחן ליל הסדר, כי גם גולו מן החסה את השם העברי המקורי — 'חזרת' והלבישו אותו על הכריין. שיבוש זה חדר ללשונו לא רק בשפת הירקנים כי אם לספרי החקלאות והבוטאניקה — 'שבשתא כיוון דעל, על'.

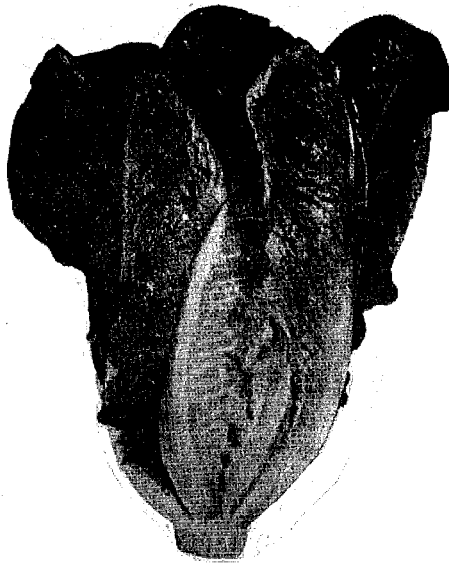
בצאתם ממצרים נצטוו בני-ישראל לאכול מרורים עם המצות וקרבן הפסח: "ואכלו את הבשר בלילה הזה צלי אש ומצות על מרורים 'אכלהו'" (שם' יב, ח; וכן במ' ט, יא).¹ מצות אכילת מרור עם קרבן הפסח היא לדורות, ורבן גמליאל נימק במשנה את טעם אכילת מרור: "על שום שמררן המצרים את חיי אבותינו במצרים" (פסחים י, ה). את הריבוי "מרורים" שבכתוב הבינו חז"ל כשם הכולל ירקות מספר, שטעמם מריד. בבחינתא שבבבלי פסחים לט ע"א הובאו סימנים משותפים למרורים: "רבי יהודה אומר: כל שיש לו שורף; רבי יוחנן בן ברוקה אומר: כל שפניו מכסיפים; אחרים אומרים: ירק מר, יש לו שורף ופניו מכסיפים".² האמורא רבי יוחנן מסכם, ששני הסימנים האחרונים (שורף ופניו מכסיפים) מתאימים לכל מיני המרור שהוצעו במשנה ובבחינתא — "מדברי כולן נלמד".³ ההגדרה האחרונה ל"מרורים", הכוללת שלושה סימנים (גם: ירק מר), שרק היא הובאה בבחינתא שבירושלמי כסימן למין "מרור", אפשר לכלול מינים רבים של צמחים, שהם מרירים, בעלי מיץ דמוי-חלב (שורף) וגונם ירוק-אפרפר-מכסיף.

המשנה פסחים ב, ו מונה חמישה מינים, שיוצאים בהם חובת אכילת מרור: "חזרת, עולשין, תמכה, חרחבינה, מרור". הזיהוי המדעי של שמות אלה (פרט ל"תמכה") ברור למדי, אך מפרשים ופוסקים העלו, לגבי אחדים משמות אלה, מסורות והצעות-זיהוי שונות. בנוסף לחמשת מיני המרור שנמנו במשנה, הובאו כרייתות ודברי אמוראים, שהוסיפו עליהם שמות צמחי-מרור אחרים, מהם שגדלו בארץ-ישראל ומהם כבבל או בשתיהן — שהכשירום למצוות מרור.⁴

להלן נברר את זיהוים של שניים מצמחי המרור שבמשנה: חזרת ותמכה.

א. חֲזֵרֶת, חֲזֵרִין, חֶסֶא, חֶס, חֶסִין

בשמות אלה הכוונה, ללא ספק, לחסה התרבותית (*Lactuca sativa*, ציור א), ולה נתכוון רש"י: בלע"ז ליטוג"א (leituge בצרפתית של ימ"ב). ואמרו בשני התלמודים שם: "חזרת — חסא" (בבלי), "חזרת — חסין" (ירושלמי). חז"ל העלו את השאלה: כיצד זיהו חזרת-חסה עם "מרורים", והרי החסה מתוקה⁵ לרוב? ונימקו: "מה חזרת (חסה) תחילתה מתוק וסופה מר — כך עשו המצריים לאבותינו".⁶ ואכן, החסה היא ירק "מתוק" יחסית, בעודה צעירה, ואם משהים אותה בשדה, היא מפריגה — מוציאה מבין העלים את עמוד התפרחת — ונעשית מרה, כדי כך שאינה ראויה למאכל. לפני ההפרגה גם הקלח שלה, הוא הציר המעובה שעליו יושבים העלים, טוב למאכל וכשר למצוות מרור.⁷ לפי רבי אושעיא בכבלי שם, "מצווה בחזרת"⁸ למרור; ורבא מציין: "מאי חזרת — חסה". ולמה נבחרה דווקא החסה? מפני "דחס רחמנא עילון", שהקב"ה חס על בני-ישראל.



ציור א

חזרת-חסה מזן ארוך עלים
Lactuca sativa

השמות חסא בארמית בכלית, חס, חסין בארמית ארץ־ישראלית, קשורים עם חס באכדית, חסְתָא בסורית, ח'ש' בערבית.⁹ בלשון המשנה: חזרת, חזרין.¹⁰ חזרת־חסה נחשבה גידול חשוב, שנעשו מאמצים לגדלו גם בקיץ, מחוץ לעונתו. וכך נמסר על רבי יהודה הנשיא ואנטונינוס קיסר: ¹¹ "אנטונינוס ורבי שלא פסק משולחנם לא צנן ולא חזרת ולא קשואין, לא בימות החמה ולא בימות הגשמים" (ברכות נו ע"ב; וכן ע"ז יא ע"א) ונימקו ששלושה אלה מסייעים לעיכול: "חזרת מהפך מאכל" (ע"ז שם; ועיין תוס' ד"ה וצנן). גם על שלמה המלך אמרו "שלא חסר כלום משולחנו, הוא היה יודע מה יפה", ומוסיף רבי יוסי בר חנינא שהיה לו "צנן וחזרת בתשרי" (תנח' בוכר, יתרו ה, ד"ה וישמע). מדרש אחד מונה את התכונות השליליות והחיוביות של החזרת: "מוריקה הפנים, מרבה את התולעים, מרבה הזרע ומביאה השנה".¹² בחזרת ובירקות אחדים מצוי מוהל דמוי־חלב הקרוי "שרף", וכן מצויים בחסה זחלים של חרקים שונים. שניהם, השרף והזחלים, הוצעו כביאור למלה "קפא", שלפי הגמרא (דלהלן) עשויים להזיק לאוכלם. לפי רב אמי, מטבילים את החזרת בחרוסת "משום קפא".

נחלקו המפרשים במשמעות "קפא". רש"י מפרש: "שרף החזרת קשה ויש בו ארס" (והחרוסת מבטלת את נזקה). בהמשך אומר רב אסי: "קפא דחסא — חמא", כלומר מוהל הצנן הוא תרופה כנגד ארס החסה; "קפא דחמא כרתי" — שרף הכרישה היא תרופה לשרף (מוהל) הצנן; ומסיים: "קפא דכולהו חמימי" — מים תמים הם תרופה נגד השרף של כל הירקות.¹³ רבנו חננאל מפרש שם "קפא": תולעת (כלומר זחל), ולפיו כל האמור לעיל עניינו הנזק שבאכילת זחלי החסה. יש שפירשו "קפא", הנפיחות שגורמת אכילת החסה.¹⁴

כדי להשלים את העיון במהותה ותכונותיה של החסה בימי חז"ל נביא את דברי פליניוס (חי בזמן חורבן הבית) שדן על זני החסה המרובים, ומהם הוא מונה:

חסה אדומה, מסולסלת, קפדוקאית, יוונית; האחרונה בעלת עלה חלק ופטוטרת רחבה. ולהם יש להוסיף את החסה שהיא בעלת עלה רחב וצר, הדומה לעולש; הזן הגרוע מכולם מכונה חסה יוונית... יש עוד זן אחר של חסה לבנה, הקרויה ביוונית חסת־הפרג, מכיוון שלה שפעת שרף, בעל כושר הרדמה; אכן כל החסות מביאות את השינה. זו היתה לפנים באיטליה החסה היחידה בעלת שרף דמוי־חלב וממנה השם הלאטיני *lactuca* שנגזר מחלב... חסה עגולה, בעלת שורש קטן מאוד ועלים רחבים, קרויה ביוונית אנטי־אפרודיסיטי... אכן לכולן תכונה של קירור ולכן הן מקובלות בקיץ. הן מקלות על הקיבה, הרגישה למאכלים, ומגרות את התיאבון... אוגוסטוס קיסר נרפא ממחלתו ע"י חסה... זו היתה פרסומת כה טובה לחסה, שנמצאה שיטה לשמירת החסה לחודשים שהן מחוץ לעונה, כשהיא כבושה בחומץ־דבש. כמו כן מאמינים שהחסות מגבירות את אספקת הדם.¹⁵

מצינו הד בספרות חז"ל לכמה מדברי חכמי רומא על התכונות המיוחדות לחסה. וכך שנינו בדין על אמירות ולחשים שהם אסורים: "האומר: אכול תמרת חזרת זו, שתהא זכרני בה, אל תאכלנה מפני ברקית... הרי זה מדרכי האמוריי".¹⁶ מדובדב כאן על 'תמרת חזרת'; "תמרה" היינו החלק הפנימי של הצמת, שהעלים בו קטנים ועדיין מקופלים. חלק זה של החסה טעמו עדין ו"מתוק".¹⁷ בפולקלור נחשבה החסה כמסייעת לזכרון, ומכאן דברי פליניוס: "החסה מצללת את החושים".¹⁸ אשר להמשך מאמר חז"ל "אל תאכלנה בפני

ברקת" הכוונה ל"ברקית" שהיא מחלת עיניים.¹⁹ ואכן, פליניוס מציין שאכילה תכופה של חסה עשויה לפגום בראייה:

השרף של חסה (מזן מר במיוחד), כשמוסיפים אותו לחלב הוא מועיל מאוד לראייה צלולה, אם רוחצים את הראש והעיניים בשעה המתאימה. כמו כן (מועיל) לבעית עם העיניים עקב הצטננות... אך יש הסבורים שאם אוכלים חסה לעתים קרובות מדי — נפגמת הראייה.¹⁸

איך אנו יודעים אילו זנים גידלו בארץ בימי המשנה והתלמוד. מסתבר כי חלק מן הזנים הנ"ל, שגידלו באיטליה, הגיע גם לארץ. נראה כי החסה ארוכת העלים²⁰ — "החסה הערבית" של ימינו — הייתה השכיחה ביותר, באשר לה הסימנים שהבאנו לעיל לגבי מיני המרור: "ירק מר (בעת ההפרגה), יש לו שרף ופניו מכסיפים". ירקה של החסה לא היה עדין במיוחד, זו נחשבה לירק המשתמר יומיים, לעומת ירקות אחרים שמשתמרים רק יום אחד.²¹ עלי כרישין, עלי בצלים ועלי חזרין אינם "בני קיימא", היינו שהם נובלים מהר, ולכן הכותב עליהם בשבת פטור, מה שאין כן בעלי זית, חרוב ועלי דלעת, שהם בני קיימא, והכתב ניכר עליהם גם כשהם יבשים.²² עלי חסה שגדלה בצל, טעמם עדין. ולענין איסור הנאה מעץ אשרה, קבעו במשנה שסתם ירקות מותר לזרוע בצל, שהצל לעולם אינו מועיל להם, מה שאין כן בחסה: "והחזרין (אסור לגדל תחת אשרה) לא בימי החמה ולא בימי הגשמים" (ע"ז ג, ח).

החסה ארוכת העלים היא גידול קדום. אשר ל"חסת-ראש", או החסה היוצרת "שושנת עלים", אפשר שנרמזו להן במעשה הבא, על חסה מיוחדת במינה שגדלה במקום בלבנון: "העיד רבי ישמעאל בן סתריאל מערקת ליבנה²³... (על ארזי ענק שגדלו שם; וממשיך: חזרין²⁴ שבמקומנו יש להם ששים רבוא קליפים בבית הקמסס שלו" (בכורות נו ע"ב). המדובר כאן בדרך גוזמה על גודל החסה שעליה ערוכים זה לצד זה, כמו דפי בית ההמסס. בימינו מגדלים במצרים חסה בעלת עלים צרים וארוכים.²⁵ אפשר שהזן שגידלו במצרים — בימי יציאת מצרים — היה מריר, ואחר-כך ביררו גננים את הזנים המתוקים יותר. על כל פנים, ברור שגידול החסה במצרים קדום מאוד. זו מופיעה בציורים מצריים, וניכר מהם שהיו מזן ארוך עלים.

לא נותר ספק בזיהוי חזרת — חסה. ברם בטעות נכנס ללשונונו החדשה²⁶ הכינוי "חזרת" לשורש החרוף של צמח ה"כריין"; על מקומו של האחרון בין מיני המרור נתייחס להלן בדיון על "תמכה".

ב. תמכא, תמכה, תמכתא, גינגידין

במשנה נמנתה תמכה²⁷ כשלישית בין חמשת מיני המרור. אנו דנים כאן עליה לצד "חזרת", מפני ששתיהן זוהו בטעות עם "כריין, חריין" הנ"ל. אולם שלא כ"חזרת" שזוהתה ללא ספק עם החסה, הרי תמכה זוהה קרוב לוודאי עם גינגידין, ובדרך השלילה נוכל לומר בוודאות שתמכה איננה ה"כריין" הנ"ל.

בתוספתא שביעית פ"ה ה"ג הוזכרה תמכה ליד חרחבינה עם המינים ש"כלים מן השדה", כלומר שעליהם נושרים או נובלים בתום העונה, אך חלק מהם, שורש או פקעת, נשארים באדמה. מאותה שעה חל דין ביעור שביעית על העלים. וכך שנינו: "עלה תמכא

והחרחבינה, עלי ורד ועלי מילת — יש להן שביעית ולדמיהן שביעית, יש להן ביעור ולדמיהן ביעור". נמצאנו למדים שתמכא וחרחבינה הם צמחים דר-שנתיים או רב-שנתיים. בבבלי פסחים לט ע"א קבע האמורא רבה בר בר חנא תמכא — "תמכתא שמה", והוא השם הארמי של הצמח, שאין בו כדי לסייע בזיהויו. בירושלמי שם פ"ב ה"ה, כט ע"ג: "תמכא — גינגידין".



ציור ב

גינגידין, מין *Pastinaca*
זוחה בירושלמי עם תמכה
(איור קדום לספרו של דיוסקורידס)

1. גינגידין

על-פי היוונית *gingidion* מתייחס לצמח ממשפחת הסוככיים (שלה שייכת גם החרחבינה, שנמנתה במשנתנו).

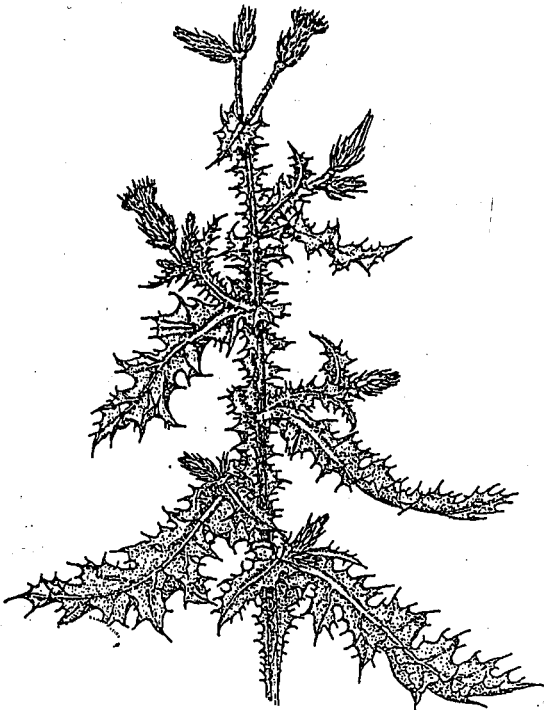
סופר הטבע פליניוס כותב: "בסוריה נעשים מאמצים רבים בגידול ירקות גן. מכאן הפתגם היווני: 'לסורים יש המון ירקות'. הם זורעים ירק, שיש הקוראים לו גינגידין, הקרוב מאוד לקטפילינוס, אלא שהוא קל ומריר יותר".²⁸
דיוסקורידס, בן דורו של פליניוס, כותב: "גינגידין גדל בשפע בסיציליה ובסוריה. זה צמח קטן, דומה לפסטינק הבר, אך דק יותר, בעל שורש עבה וקצר, לכנבן ומריר. נאכל חי, שלוק או כבוש וטוב לקיבה".²⁹

שרד בימינו ציורו של הצמח (ציור ב, שליווה את ספרו של דיוסקורידס)³⁰ שזמנו כנראה מראשית המאה השישית (כ-150 שנה לאחר חתימת התלמוד הירושלמי). ברם אין בידנו לזהות בוודאות ציור זה עם צמחי ימינו. נוכל רק לומר שהוא שייך למשפחת הסוככיים, וכנראה לסוג *Pastinaka*.³¹ מסתבר שגידולו של מין זה הופסק לאחר התקופה הביזאנטית, ואת מקומו תפסו מינים קרובים.³²

הזיהוי שבירושלמי "תמכא — גינגידין" נראה לנו מהימן ביותר; אך, כאמור, אין מגדלים בימינו ירק זה, ועל-כן לא נוכל להצביע עליו בוודאות. זה צמח דו-שנתי, ומתאים לנאמר על תמכא בתוספתא שביעית הנ"ל. מן המקורות ומציור ב ברור שזה צמח ממשפחת הסוככיים, הקרוב לגזר, ואין לקבל זיהוי אחר ל"גינגידין".³³ הערוך, ערך תמכה, לועז: "קרד"ו ויש אומרים מרובי"ו". להלן נדון בשני זיהויים אלה.

2. קרדו — קרדה

בלטינית הוא שם כולל לקוצים, במיוחד למשפחת המורכבים. רש"י לועז: קוצים — קרדוג"ש (שבת יא ע"ב; ב"ב קנו ע"ב). מסתבר שהערוך נתכוון למין מהסוג "קרדה",



ציור ג
קרדה מכסיפה
Carduus argentatus

השייך למשפחת המורכבים, וכנראה שנתכוון למין קרדה מכסיפה (*Carduus argentatus*, ציור ג), שגבעולו נאכל ע"י הערבים.³⁴ לצמח זה סימנים שמנו חז"ל במרור: ירק מר, יש לו שרף ופניו מכסיפים.

3. מרוביון
 הערוך מביא, כאמור, זיהוי שני לתמכה: מרוביון, זיהוי שנתקבל אצל רש"י הלועז: תמכא — מרוביון א,³⁵ ונתכוון לאחד המינים של הסוג מרוביון. בארץ ובאירופה גדל בר מרוביון מצוי³⁶ (ציור ד) ממשפחת השפתניים, בעל עלים לבדיים אפרפרים, ריחניים. בספרות החקלאית הרומית הוזכר *Marrubium* כצמח שטעמו מריר, שתיבלו בו את היין, ושימש כתרופה.³⁷



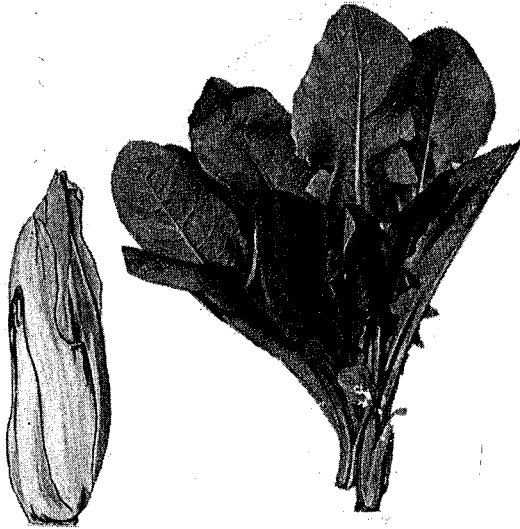
ציור ד

מרוביון מצוי

Marrubium vulgare

4. קריס — עולש תרבותי

זיהוי אחר לתמכה מובא אצל הרמב"ם, בפירושו למשנת פסחים: אלסריס.³⁸ בשם seris קרוי ביוונית וברומית, וכן בערבית, מין עולש תרבותי. במקום אחר כותב הרמב"ם³⁹ שיש שני מיני קריס: "המדברי הוא מר מאד... הגני דומה לחסה, והעם המוגרבי אוכל אותו כמו חסה... עליו נקטפים על ידי המצרים לפני הבשלתם, ואשר רופאיהם קוראים הינדבי". הרמב"ם זיהה כנראה "עולשין" סתם במשנה עם עולש הבר, ואילו "תמכה" הוא זיהה עם העולש התרבותי (ציור ה). לשיטה זו קיים קושי, שבמקורות חז"ל מופיעים "עולשי-שדה", היינו עולש הבר, כמין שנוסף לחמשת מיני המרור שבמשנה.⁴⁰



ציור ה

עולש הגינה *Cicorium intybus*

ממין עולש עלים; משמאל עולש צפוף-עלים
בערבית "קריס", זוהה ע"י הרמב"ם עם תמכה

5. כריין, קריין, חריין — *Armoracia*

מכאן לזיהוי תמכה עם כריין, קריין, קריין, מרטין, שבימינו מכנים אותו — בטעות, ללא כל אחיזה — בשם "חזרת".⁴¹ זה צמח ממשפחת המצליבים (חסר שרף), בעל עלים גדולים וקנה-שורש מעופף, המכיל שמן אַתְרִי (שמן חרדל) המשמש כתבלין חריף.⁴² השימוש בו נפוץ אצל העמים הסלאביים. מוצאו מדרום-מזרח אירופה, משם הועבר לשאר המקומות בעולם. הצמח הגיע לארץ רק בראשית המאה העשרים, עם ההתיישבות החדשה (הוא קרוי בערבית "שורש אל-יהוד").

הזיהוי של כריין-מרטין עם תמכה, מופיע לראשונה בהגהות מיימוניות⁴³ של ר' מאיר הכהן (תלמידו של ר' מאיר מרוטנבורג, סוף המאה השלוש-עשרה). בראשית המאה הארבע-עשרה כותב בעל ספר האגודה:⁴⁴ "חזרת — לטוג"א (חסה). וראיתי רבותי



ציור 1

Armoracia Lapathifolia

ארמורקית הגינה (חריפית)

(קרני בימינו בטעות "חזרת" וזוהה בטעות עם "תמכא")

המחזרין אחר לטוג"א, ואם לא מצאו — יקחו מירטיך". אבל מהרי"ל (סי' נח) כתב: "ומי שאין לו חזרת (חסה), יש מרבתינו פסקו: המוקדם במשנתנו — מוקדם במצווה (ויקח תמכא, שנמנית שנייה בין מיני המרור)... ובאגודה כתב דמרעריטי"ק היינו תמכה"⁴⁵. ואכן, עובדה היא שבמערב אירופה ניתן להשיג חסה בפסח, אולם במזרחה — מקום שהטמפרטורה בחורף נמוכה מאשר במערבה ודרומה — לא השיגו חסה ושאר מיני ירקות-עלים למרור בפסח, פרט ל"כריין". א' שפר במאמרו המקיף (הנזכר בהע' 35) מסיק, שהשימוש ב"כריין" למרור משקף את דרכי נדידת היהודים ממערב אירופה למזרחה. ארצות מזרח אירופה רחוקות מן האוקיינוס (הממזג את האקלים) ומפאת הקור לא היתה ליהודיהן חסה-חזרת לפסח, ומאין ברירה הם נאחזו ב"כריין" כמרור.

זיהוי תמכה עם כריין-מרטיך והשימוש בו כמרור — נוסף לכך שספק גדול אם אפשר למנותו בין המרורים — העלה בעיה, שהחלק הנאכל בו הוא קנה-השורש. והנה, ר' משה מקוצי מביא בשם רבנו תם (במאה השתיים-עשרה), שאין להשתמש כמרור (והוא התכוון לחסה) בשורש הצמח, כי אם אך ורק בעלים.⁴⁶ קביעה זו של גדולי הפוסקים⁴⁷ עוררה מחלוקת בשאלת השימוש בשורש הכריין כמרור או שיש לקחת למצוות מרור רק עלים או ניצניהם של צמח זה. במשך הזמן נתחזק עניין השימוש בשני מרכיבי צמח הכריין, בעלים לברכת "על אכילת מרור", ובשורש למצוות "כורך מצה ומרור".⁴⁸ השימוש בכריין

באירופה נתפשט כדי כך, שהרב משה סופר (המאה התשע-עשרה) אף המליץ להעדיף את הכריין על החסה, מפני שבעלים שלה שכיחים תולעים.⁴⁹ דברים משכנעים בעניין זה כתב הרב צבי הירש אשכנזי (החכם צבי), שהיה מגדולי הרבנים והפוסקים במאה השבע-עשרה ואיש העולם הגדול, שכיח ברבנות בסאלוניקי, אלטונה, המבורג, אמסטרדם ולוב.⁵⁰ הוא יצא בניתוח מדעי-הלכתי חריף נגד השימוש בכריין כמרור. ואלה דבריו:

לזכות את הרבים בענין מצנת אכילת מרור, ראיתי כי טוב להודיע שהחזרת השנוי במשנתנו ובלשון חכמים חסא, שמצוה לחזור עליו כי הוא הראש וראשון השנוי במשנתנו הוא הירק הנקרא בלשון אשכנז 'סאלאט' ובלשון ספרד 'סאלאטא' ושם העצם שלו הוא 'לטוגא' בכל הלשונות ששמעתי, בתוגרמא ואיטליא ואשכנז וספרד ופורטוגאל ובספרי הרפואות והטבע. וקורין אותו לאטוג"א סאלאט, ואין בו שום ספק ופקפוק בעולם ויש לו הסימנים האמורים בגמרא: שרף ופניו מכסיפין ותחלתו רך וסופו קשה ותחלתו מתוק וסופו מר כלענה.

ומפני שבארצות אשכנז ופולוניה שהן קרות, אינו מצוי בזמן הפסח, לא הורגלו לקחתו לחובת מצות מרור, או מפני שלא היו בקיאים בטיב פתרון שמות הירקות כאנשי ארצות הקרובות לארץ ישראל ובכלל, לא ידעו מה הוא ולקחו הקריין. שהוא תמכא לפי דעת מקצת חכמים, ונפק מיניה חורבא. כי הן רבים עתה עם הארץ שאינם אוכלין אפי' כחצי זית מחמת חורפיה ושהוא מזיק באכילתו חי ומבטלים מצות מרור. ואף החרדים אל דבר ה' ואוכלים כזית מה'קריין' מסתכנים בו, כי באמת במקום שחזרת, שהוא ה'לטיגא-סלאט', שכיח כמו בערי אמשטרדם והמבורג ושאר ערי אשכנז אף שהוא עודנו קטן מאוד, קורא אני על הקריין סכנה ואין בו מצוה. וכל אשר נגע אלקים בלבו יקיים מצוה כתיקנה ויקנה הלטוגא-סאלאט לשם מצות מרור, אף אם הוא ביוקר. והירק שקורין בהמבורג 'אינדיבין' ובאמשטרדם 'אנדייבי' הוא עולשין השנוי במשנתנו, וגם בו יוצאין ידי חובת מצות מרור אם אין לאטוגא-סאלאט מצוי.⁵¹

דברים כדרכנות אלה תקפים במיוחד בימינו, שקשרי המסחר והתחבורה בין הארצות הם מפותחים ביותר ואפשר בכל מקום להשיג אחד מימי המרור — במיוחד חסה — במקום ה"כריין", שאינו מר כי אם חריף, ואין ספק שחז"ל לא התכוונו לו בשם "תמכא". הדברים אמורים על אחת כמה וכמה בארץ-ישראל, שאפשר להשיג בה את כל מיני המרור שמנו חז"ל. אפשר, אולי, להוסיף כמות קטנה של הכריין לחרוסת או אף לחסה, זכר ל"כריין" שאכלו אבותינו בגולה הקרה, אך מכאן ועד ליציאת ידי חובת מרור ב"כריין" ארוכה הדרך.⁵²

6. זיהויים אחרים לתמכה

נוסף לזיהויים שהבאנו לעיל, הועלו פה ושם זיהויים אחרים לתמכה, ומהעדר סימוכין במקורות או בפילולוגיה, הרי הם שרירותיים, אף שאין להוציא מן הכלל שכיוונו לאמת, אם לא לגבי "תמכה", הרי לגבי שאר מיני מרור שבכרייתות ובדברי אמוראים. המדובר במינים אחדים של צמחי-בר ממשפחת המורכבים, שלהם הסימנים שמנו חכמים במרור: ירק מר, יש לו שרף ופניו מכסיפים.⁵³ רבים מימינו אלה יש להם בערבית שמות שלהם

השורש מ"ר, מ"ר. 54 שמות דומים, שבהם השורש מ"ר, ניתנו לצמחים אלה בעברית החלשה.

כך למשל הסוג תַּמְרִיר, 55 שהר"ח אלבק בפירושו למשנה בחר בו כזיהוי לתמכה שבמשנת פסחים. באותה מידה יכולנו גם לבחור בסוג מררית (*Picris*), וגם בסוגים אחרים, כגון ניסנית (*Crepis*), שהוא סוג מרובה מינים שלהם דמיון רב למיני הסוג מרור (*Sonchus*), שזוהה עם "מרור" שנמנה חמישי בין מיני המרור במשנת פסחים. נציין עוד זיהוי, שהעלה ב' צ'יזיק"ק 56 (בלי לנמקו): "תמכא — פעמונית קפחת (*Campanula rapunculus*), שהיא מן היפים שבפרחי הארץ". אפשר שהפעמונית ראויה למאכל כמרור, אך אין בידנו נימוק או ראיה לקשרה עם תמכה. 57

לא נותר לנו אלא הזיהוי המקורי שבירושלמי: תמכא — גינגידין, הוא גינגידין — פֶּסְטִיָּק.

הערות

- 1 לפי הכתוב, אכילת מרור נעשתה עם קרבן הפסח. מכאן דברי רבא: "ומרור — דרבנן; בזמן ראיכא פסח, איכא מרור; ובזמן רליכא פסח, ליכא מרור" מדאורייתא (פסחים ק"ב ע"א). וכן פסק הרמב"ם במשנה תורה, הלכות מצה פ"ז הי"ב.
- 2 הכאנו אותה בגלל ניסוחה הברור. בשינוי שמות החכמים הובאה בירושלמי פסחים פ"ב ה"ה, כט ע"ג. וכן בתוספתא שם — כ"ו פ"ב הכ"א: "כל שיש לו סרף אין יוצאין בו"; כ"ז ע"ב פ"א הל"ג: "כל שיש לו סרף יוצאין בו". וכך הנוסח הנכון כבבביות הנז"ל. ועיין: הרי"ש ליברמן, תוספתא כפשוטה, מועד, עמ' 508.
- 3 בהמשך פוסק רב הונא כ"אחרים", שצריך את שלושת הסימנים.
- 4 יש לציין, כי הרמב"ם בהלכות חמץ ומצה ספ"ז מזכיר למצוות מרור רק את חמשת המינים שהוזכרו במשנה, ולא הזכיר את הסימנים ולא את המינים האחרים שהוצעו ע"י תנאים ואמוראים.
- 5 "מתוק" בספרות חז"ל פירושו גם מזון שטעמו אינו מר או חריף. וכך היו "ממתקין", ע"י שליקה או כבישה, במלח או בחומץ, גרעינים מרים של תורמוס ולולבים של חרדל ("ממתקין את החרדל וממתקין את התורמוסין", קהלת רבה א, יג), זורים או לוף ("ער שימתוקו", עוקצין ג, ד). וכן "המתיקו" לולבים של עצים שונים, כגון חרובים, אלה, אטר ועוד (ראה עליהם בספרי: ירושלמי שביעית, ח"ב, ירושלים, תשמ"ז, עמ' 141-144).
- 6 ירושלמי, פסחים פ"ב ה"ה, כט ע"ג. על נוסח ההתחלה: "כל עצמן אין הרבר תלוי אלא בחזרת", ראה: הרי"ש ליברמן, הירושלמי כפשוטו, עמ' 409. ובהמשך: "התיכון, הרי חזרת (קרייה) 'מתוק', הרי אינו קרוי חזרת אלא מתוק?" ותירצו: "תחילתה מתוק וסופה מר". בבבלי שם: "מרור זה — שתחילתו רך וסופו קשה" (רש"י: "הקלה שלו מתקשה כעץ").
- 7 לפי הגמרא, יוצאים חובת מרור בעלים ובקלה שלו (פסחים לט ע"ב; ירושלמי שם, שם). מכאן הסיק רבנו תם, שאין יוצאים חובת מרור בשורשים. ראה בנידון להלן הערה 46.
- 8 וכן פסקו: הגהות מיימוניות, הלכות חמץ ומצה פ"ז הי"ג; טור, אורח חיים, סי' תעג; "ועיקר המצוה הזאת בחזרת".
- 9 הרמב"ם בפירושו למשנה כלאים א, ב "חזרת וחזרת גלים" מפרש: "אלכ"ס ואלכ"ס אלג'בלי" — חסה וחסה הדרית. קשה להתחקות אחר האטימולוגיה של חס, חסה; ע' לעף (*I. Loew, Flora der Juden*, Wien und Leipzig, 1926-1934, Vol. I, p. 427). להלן: לעף, פלורה) מעלה אפשרות לקשרה עם "חסחוס" (הקרוי בימינו בטעות "סחוס") על שם דמיון העורקים והקלה של החסה לחסחוס.

- 10 לעף (שם) מציע לגזור את השם "חזורת" מלשון חזיר, כלומר זיפי חזיר, על שום הויפים המכסים את שדרת הצמח ושולי עליו. ספק אם אכן הכירו אבותינו כדי כך את זיפי החזיר. רק לחסת המצפן (ראה להלן על חזרת גלים) יש זיפים מובהקים, ולא סביר שעל שם הסימן במין זה קראו לחסה חזורת. יותר נראית לנו הצעת החוקר בוכארט (1599-1667, בספרו *Hierozoicon*, שלעף מביאו שם) לגזור חזורת מלשון חזור, מחזור, על שום מערך העלים של החסה המקיפים את הקלח, הגבעול.
- 11 נחלקו החוקרים בדבר זהותו של אנטונינוס זה: יש שזיהו אותו עם אחד הקיסרים (ש' קרויס הקדיש לכך את ספרו: *Antoninus und Rabbi*, 1910), ויש הסבורים שהכוונה לאחד השירים הרומיים. סיכום הדברים ראה באנציקלופדיה יודאיקה, כרך 3, עמ' 156.
- 12 אוצר מדרשים (מהד' אייזנשטיין), עמ' קטב, ד"ה ארבעה.
- 13 פסחים קטז רע"א. בהמשך מובא לחש כנגד הקפא: "אדהכי והכי נימא הכי: קפא, קפא, דכירנא לך ולשב בנתיק ולחמני כלתך" (בינתיים יאמר כך: קפא, קפא, קפא, וזכר אני אותך ואת שבע בנותייך ואת שמונה הכלות שלך). אף כאן פירש רש"י שרף (בעקבות רגמיה: "למקטל ארס שביקוהו"; הובא בערך השלם, ערך קפ, עמ' 157). וראה עכשיו גם: עפרה מאיר, "התרומה ההיסטורית של אגדות חז"ל — לאור אגדות רבי ואנטונינוס", מתניים, 7 (סיון תשנ"ד), במיוחד עמ' 23.
- 14 פירוש זה (= "גזים") הוא משל רב האי גאון, ובעקבותיו ר' בנימן מוספיא הרופא (במוסף הערך, ערך קפ). הפירוש קפא — תולעת שבירק הוא, כאמור, של הר"ח, ובעל הערוך מביאו בשם אביו רבי יחיאל, ומביא ראייה מתוספתא תרומות פ"ז הי"א שהאוכל "את התולעין שבעיקרי אילנות ואת הקפא שבירק — חייב". כך בכל הנוסחאות, וכך גרס הר"ח. ברם הרשב"ם בפירושו לפסחים קטז ע"ב מביא נוסח "ואת הקפא... מותרין", (וכך מביאים התוספות שם, ד"ה קפא, את דברי הר"ח). ברם כבר הוכיח הר"ש ליברמן כי הנוסח הראשון הוא הנכון, ובהשקעת החזרת בחרוסת הכוונה היא, שהקפא — הזחל שהתפתח בחזרת יצא מתוכה (תוספתא כפשוטה, מועד, עמ' 407-409; ועדיין קשה שהרי שם קטז רע"א: "וקפא מריחא מייח", הרי שריח החזרת — כנראה התומץ או היין שבה — גורם למות הזחל, ולא לצינאתו). אשר לשם "קפא", נראה שאכן צדק קוהוט שגזור אותו מן היוונית *kampe*, שהוא שם כולל לזחלים (לעף, פלורה, ח"א, עמ' 439, דוחה גזירה זו, אך ליברמן, שם, עמ' 408 הע' 65 ועמ' 409 הע' 47 מצדד בה). הארכתה בסוגיה זו של "קפא", באשר תלויים בה גופי הלכות בקשר לאכילת החסה (ראה להלן הע' 48).
- 15 *Naturalis Historia* 19, 126-128.
- 16 תוספתא שבת פ"ו (ז) ה"ו. כך בכ"ע וכי"ל. בכי"ו: תמרה חזרת.
- 17 ראה מש"כ על "התמרות" בספרי: שביעית (לעיל הע' 5) ח"ב, עמ' 163. מצינו אמנם תמרות בהוראת ניצני התפרכת; ואפשר שכאן הכוונה לחסה שהתחילה להפריג, להוציא את עמוד התפרכת, וכאמור החסה מרה במיוחד מאותה שעה.
- 18 *Naturalis Historia* 20, 64. העיר על כך (ועל עניין הברקית) הר"ש ליברמן, תוספתא כפשוטה, מועד, עמ' 86. על ברקית עיין: J. Preuss, *Biblich-talmudische Medizin*, Berlin, 1923, S. 307.
- 19 בתוספתא שבת פ"ח (ט) ה"י הוזכר דם כתרופה למחלת עיניים, "שכך כוחלין לברקית".
- 20 *Lactuca sativa var. longifolia*.
- 21 תוספתא תרומות פ"ד ה"א (כי"ו): "הקשוואין והדלועין הטרקסמין (עולש) והטרדין (תרד), שדרכן להשתמד יום אחד... החזרין (חזרת, חסה) והכרשין והלפת והכרוב, שדרכן להשתמד שני ימים".
- 22 תוספתא שבת פ"א (יב) ה"ח.
- 23 הכוונה למקום בלבנון, כפי שזיהו במדרש את "הערק" שבכתוב בראשית י, יח: "ארקס דליבנון", שהוצע לזהותו עם *Caesarea Libani* (ראה: בראשית רבה לו, יד; מהד' תיאודור-אלבק, עמ' 349).
- 24 לפינו (וכן ברש"י): "חזירין", אף שהוא מפרש מ"לשון חזרת, ירק שלועזין לטוגא", היינו חסה. יש לציין לנוסח (הובא בשיטה מקובצת שם, שנמצא "בקצת ספרים הגמרא של קלף"): "חוש שבמקומנו יש להם ס' רבוא קליפין בבית ההמסס שלו".
- 25 בביקורי במצרים נוכחתי, כי מאכל רגיל של פועל במצרים הוא פיתה עם חסה כנ"ל, שיש שטובלים בשמן. השווה לכאן פירושו של אבן עזרא לכתוב "על מרדים יאכלהו", שמביא בשם אחד מחכמי ספרד, שבגלל האוויר במצרים, ש"הוא לח תמיד (כנראה שנתכוון לאזור החוף) על כן מנהגם הוא לאכול בכל שולחנם מיני מרורים רבים, מעשבים וחרדל, ואפילו לא יהיה למצוי אלא פת לכדה, לעולם

- המרורים יהיו על שולחנו לטבול בו הפת, כי הם רפואה לאירים". נציין כי במחקר מקובלת הדעה, שהסעודה כליל הסדר מדגימה שולחן של "בני-חורין" של אצילי רומי (ראה: ד' גולדשמידט, סדר הגדה של פסח, ירושלים, תש"ח, עמ' 6 ואילך). שנהגו בסעודתם לאכול חסה ומיני מרור אחרים שמסייעים לעיכול הבשר השמן.
- 26 ראה להלן הערה 41.
- 27 ניקדנו תמקא כר"ח ילון במשניות עם פירוש הר"ח אלבק. במילון כ"י: תמקא, ומציין למשנה מנוקדת, ליורנו: תמקא, ובעה"ש: תמקא.
- 28 *Naturalis Historia* 20, 33 סטפילינוס משמעו גזר (שגונו היה לפנים סגול). לפי S. Jones, המהדיר של פליניוס בסדרת Loeb, הכוונה ל"גזר צרפתי" "*Daucus gingidium*". הגזר שמו בספרות חז"ל איסטפניני, איסטפלין. לדעת דלמן (*Arbeit und Sitte in Palaestina*, ח"ב, עמ' 275) *staphylinos* היווני זהה עם מין פסטינק, עליו נודן להלן. וראה מש"כ על פרק זרעים (לעיל הע' 5), עמ' קסו.
- 29 *De Materia Medica* 1, 167.
- 30 הובא בספר הנ"ל, החולל הצירורים הקדומים, במהדורה האנגלית של Gunther, לונדון, 1968, עמ' 178.
- 31 בימינו מגדלים באירופה, במיוחד באנגליה, את המין *Pastinaca sativa* (אנגלית: parsnip), הרומה לגזר וצבעו לבן. היה לפנים גידול חשוב, עד שנדחה, במאה השש-עשרה, על-ידי תפוח האדמה.
- 32 מין קרוב לפסטינק הוא הגזר. לפני ההתיישבות היהודית גידלו הערבים גזר שקליפתו אדומה-סגולה ותוכו צהוב. היהודים הכניסו לארץ את הזנים האירופיים של הגזר הכתום.
- 33 אך ראה תוספתא כפשוטה, זרעים, עמ' 548, המציין למילון יווני קדום של ניקומידס, שלפיו *gingidion* זהה עם *Jepidion*, היינו מין שחליים. ברם, נאמנים עלינו יותר תיאוריהם של פליניוס ודיוסקורידס שהמיוזר בצמח הנ"ל, השייך למשפחת הסוככיים ועליו מרים. השחליים שייכים למשפחת המצליבים, שלמיניה טעם חריף (ולה שייך הכריין) ולא מר, כנדרש מ"מרור".
- 34 ג' דלמן (לעיל הע' 28), ח"א, עמ' 340, מונה אותו ברשימת הצמחים הנאכלים חי ע"י הערבים.
- 35 וכן הזיהוי בספרים מבית מדרשו של רש"י: ספר הפרדס, סידור רש"י ומחזור ויטרי. דיון מקיף בנידון ראה במאמרו המקיף של א' שפר ב"גשר", *Gesher*, כרך 8, 1981, עמ' 220 ואילך.
- 36 המין *Marrubium vulgare* הוא בן-שיח, ירוק-עד למשפחת השפתניים, הנפוץ בארץ במעוזות וצדי דרכים. בעל עלים שעירים, מקומטים, מכיל שמן אתרי, המשמש כתרופה עממית נגד שיעול וכתוספת לרדברי מתיקה (אך אינו מכיל שרף דמוי-חלב). גדל גם באירופה, שמו באנגלית *horehound*.
- 37 כך קולומלה (*De Re Rustica*, מהד' ל'ב, ספר י, שורה 354; ושם ספר יב, פל"ב) מציין, שייך מחובל ב" *marrubium* מועיל נגד המחלות הפנימיות ובמיוחד נגד שיעול. מלקטים נצרים רבים של הצמח, עדיף ממין הבר, מייבשים ומכניסים אותם לייך כדי שיקלוט את טעמם. פליניוס, *Naturalis Historia* 14, 241-244, מפרט את תכונותיו הרפואיות המרובות.
- 38 כך במהדורת קאפה, בפירוש המשנה, הוצאת אליהמקורות, באה התוספת: "מין ממיני עולשין, אלא שהוא גדל בגנות".
- 39 ביאור שמות הרפואות לרמב"ם, תרגם מערבית ד' מונטנר, ירושלים, תשכ"ט, עמ' 81.
- 40 ראה: ירושלמי פסחים פ"ב ה"ה, כט ע"ג. ועיין ספרי: כלאי זרעים והרכבה, תל-אביב, תשכ"ז, עמ' 59-54.
- 41 אין בידי נתונים מאימתי החלו לקרוא לשורש הכריין בשם "חזרת". מסתבר שעולי פולין, בסוף המאה התשע-עשרה, במיוחד החסידיים שבהם, נזקקו לשם מסחרי לצמח זה, שלקחהו למצוות מרור. אף שזיהו אותו עם תמכה, העדיפו להשתמש בשם חזרת, שאמר עליה ר' אושעיא: (בפסחים לט ע"א) "מצוה בחזרת" (והוא נתכוון לחסה). שם זה נחפשט ונקלט אף בספרות החקלאית. מבין המפרשים דומה שהראשון הוא רבי ישראל ליפשיץ (ראשית המאה התשע-עשרה), בפירושו "תפארת ישראל" למשנת כלאים א, ב, שלועז: חזרת — "מעערעטטיג" (כריין בגרמנית). אך יש לציין כי בפסחים ב, ו הוא מפרש חזרת: לאטוג"א (כלומר חסה), והוא מוסיף: "ויש אומרים: קאפפסאלט", היינו חסת-ראש. שמו המדעי *Armoracia lapathifolia (rusticana)*; גרמנית *Meerrettich*; אנגלית *horseradish*; צרפתית *raifort*; רוסיית *chren* (וממנה ביידיש: כריין, קריין, חריין).
- 42 למשנה תורה, הלכות חמץ ומצה פ"ז ה"ג. כך בדפוס קושטא משנת 1509, דף קלג ע"ב. במהדורות אחרות נוספו ליד מירטיך: מרוב"א, מרוא. כירור הנוסחאות, ראה: שפר (לעיל הע' 8), עמ' 45.

- 44 ספר האגודה, קרקוב, 1571, עמ' קסב, ב.
- 45 לפסחים לה ע"א, ירושלים, תשכ"ח, עמ' קנב. א' שפר, במאמרו (לעיל הע' 35), עמ' 228, מציין כי מאתיים שנה לאחר מכן לא הוזכר זיהוי תמכה עם כריין, ברם בהמשך מביא שפר את תשובת מהר"ל (ר' יעקב מולין, שחי בראשית המאה ה-15), שבעל האגודה זיהה תמכה עם "מרעטיק".
- 46 הלכה זו מעוגנת בדיון בסוגיה בפסחים לט ע"ב, בקשר למשנה: "יוצאין בהן בין לחין בין יבשין". מובאת שם ברייתא, שבה חולקים תנאים אם יוצאים בעלי המרור ובקלח שלהם "בין לחין בין יבשים", כדברי רבי מאיר, ולחכמים יוצאים רק בלחים. ורב חסדא קובע: "לא שנו אלא בקלח, אבל בעלין, בלחין אין, יבשין לא". מדין זה ברור שבשורש, מכל מקום, אין יוצאים חובת מרור.
- 47 ניתן להסיק זאת מן הכרייתא: "ירקות שאדם יוצא בהן ידי חובתו בפסח, יוצאין בהן ובקלח שלהן" (ברכות לח ע"ב; פסחים לט ע"ב). הרי שבשורש אין יוצאים ידי חובת מרור.
- 48 ראה בהרחבה הריון בנושא זה אצל שפר (לעיל הע' 35), עמ' 231 ואילך.
- 49 שו"ת התת"ם סופר, או"ח, סי' קלב.
- 50 הוא סיגל לעצמו שם זה, וכן חתם: ס"ט, פִּמְקוּבֵל אצל בני עדות ספרדיות, אף שהיה בן העדה האשכנזית. נולד בשנת 1660 במורביה ונפטר בשנת 1718 בלבוב.
- 51 תשובות החכם צבי, ירושלים, תשל"ל, סי' קיט.
- 52 עד כמה קשה לעקור את הזיקה לכריין תעיד העובדה הבאה. בספרי: מראות המשנה — צמחיית המשנה, ירושלים, תשכ"ז, בפרק "זיהויים מוטעים", כתבתי לראשונה את מסקנתי שזיהוי כריין עם חזרת, תמכה או מין מרור הוא מוטעה. דבר זה הביא כמעט לפגיעה גופנית בי. וכך היה מעשה: בחתונה חסידית שהשתתפתי בה, ניגש אדם אחד והטיח בפני: "אתה הוא זה שכותב, כי הכריין אינו מרור? כלומר שהרבי שלי (והזכיר את שמו של אחד מחשובי הרבנים) טועה ואינו יוצא בכריין חובת אכילת מרור?" רציתי להזכירו כי כבר החכם צבי פסק כן, אך אותו חסיד תקפני באגרופיו. רק התערבות הקהל מסביב הצילה אותי מפגיעה גופנית על שולולתי כביכול כרבי שלו.
- 53 ראה לעיל הע' 2 ולידה בפנים.
- 54 ראה: לעף, פלורה, ח"ד, עמ' 432-433, עשרות שמות כאלה לצמחים ממשפחת המורכבים, כגון מֶרְדֵּר, אֶמְרוֹר וְעוֹר.
- 55 הר"ח אלבק זיהה אותו עם *Picridium*, ונתכוון ל-*Reichardia*, שהוא סינונים לו. שמו בערבית מורא, מֶרְדֵּר, ובעברית החדשה — תמריד; *Bitterlatich* בגרמנית. אפשר שעל סמך השמות האחרונים הציע אלבק זיהוי זה. ועדיין לא ברור למה דווקא לזהות סוג זה עם תמכה, ולא אחד מהמרורים המרובים שהוצעו בגמרא פסחים שם.
- 56 בספרו: אוצר הצמחים, עמ' 865.
- 57 אפשר ששמו המדעי *rapunculus* הביא את ציז'יק לקשרו עם *Rapunzel* בגרמנית, שהוא צמח סאלאט (ממשפחת הַרְלִיאִניים) אך ראה בנידון לעף (פלורה, ח"א, עמ' 430) שהעלה אפשרות לזהות את האחרון עם תמכה, ודחה אותה.

לתשומת לב הקורא: בשנה האחרונה הופיעו בכתב עת "המעין" שני מאמרים שדנים בנושא זה: "מרור חסא או כריין?" אברהם קורמן (ניסן תשנ"ד 43-51); "על אכילת כריין בליל הסדר" הרב יוסף שורש (תמוז תשנ"ד 64) — העורך.